

Indiviidi rollist kodanikualgatuslikes mälestamispraktikates: stalinlike massirepressioonide komemoratsioon 21. sajandil

Ene Kõresaar, Terje Anepaio

*Kui mälu pole enam kõikjal, siis pole seda kuskil seni,
kuni keegi ei võta individuaalselt vastutust
seda taastada. (Nora 1989: 16)*

Sissejuhatus

Stalinlike repressioonide mälestamine on Eesti nõukogudejärgse rahvusliku narratiivi üks tuummotiividest. Sel on keskne koht nii riiklikus kalendris kui ajalooõpikutes, nii monumentaalsel maastikul kui muuseumide ajalooekspositsioonides; see on ikka veel uudisväärne tähtpäevaajakirjanduses ning iga tasandi avalikud kõnelejad on harjunud nõukogudeaegsetele kannatustele tänapäevastes seostes tagasi viitama.¹ Riiklikus mälu poliitikas on kogu taasiseseisvuse aja liigutud küüditamiste koherentse ja unitaarse mälestamise suunas, mis oleks võimeline jätkuvalt tagama rahvuslikku ühtsustunnet (Tamm 2012).² Seda protsessi (millel on oma dünaamika ses osas, millised on selle väljundid institutsionaalsel, õiguslikul ja monumentaal-

[1] Näitena viimasest: Eesti Panga nõukogu esimees Jaan Männik ütles 15. jaanuaril 2013 ETVs, et nii nagu Eestis pole ühtegi perekonda, kust kedagi okupatsiooni ajal ei tapetud või ei küüditatud, siis pole ka praegu peaaegu ühtegi peret, millest keegi poleks lahkunud mujale tööle (*Postimees* 15.3.2013).

[2] „Mälu poliitika“ rõhutab poliitika rolli kollektiivse mäletamise kujundamises ja kujunemises: teatud sündmused minevikust valitakse välja riiklikuks tähistamiseks ja mälestamiseks, integreerides teatud minevikuvaate riigile iseloomulikuks sümbolite ja sümboolsete tegevuste tervikuks. Allpool kasutame ka mõistet „mälutöö“, mille all mõistame mälu praktikaid performatiivsest ja tegijakesksest vaatenurgast. Nii riiklikud kui kodanikualgatuslikud komemoratiivsed praktikad on osa mälutööst.

Foto 1. Enno Uibo esinemas märtsiküüditamise mälestusmärgi juures Kuusalus 14. juunil 2008.
Foto: Ere Uibo

sel tasandil) pole asjassepuutuvad sotsiaalsed grupid samavõrra ühtsena tajunud (Anepaio 2003a). Seetõttu (ja mitte ainult) on stalinlike küüditamiste komemoratsiooniväli jätkuvalt avatud nii kollektiivsele kui individuaalsele initsiatiivile. Võrreldes riikliku komemoratsiooniga, võivad grupispetsiifilistes mälestamispraktikates ilmned a erinev dünaamika ja pinged, teistsugused viisid mälestusi luua ja alal hoida. Kodanikuühiskonna initsiatiivide taga on isiklikud mälestused minevikus kogetust, vajadus leinata ja pakkuda kaaskannatajatele sotsiaalset tuge, kinnistada mälestust toimunust ning leida sellele ühiskondlikku ja riiklikku tunnustust, aga miks mitte ka materiaalselt hüvitist.

Käesolev artikkel võtab vaatluse alla³ stalinlike küüditamiste mälestamispraktikad 21. sajandi alguse Eestis ühe represseeritute organisatsiooni, 2004. aastal loodud Murtud Rukkilille Ühingu näitel. Keskendume komemoratsiooniprotsessile ning indiviidi tegususele ja rollivalikutele selles. Kasutame mälestamisprotsessi tähistamiseks mõistet „kodanikualgatuslik komemoratsioon“ (*grassroots commemoration*) tähistamaks kodanikuühiskonnas erainitsiatiivil loodud organiseeritud ja spontaanseid mälestamisvorme.⁴ Käsitleme kodanikuühiskonna komemoratiivseid rituaale ja initsiatiive kui tegevust, milles kohtuvad isiklikud elulood, võimekus ja motiivid, kommunikatiivne mäletamine (Welzer 2002), riigi loodud komemoratiivsed traditsioonid ning rahvusliku tekstikogukonna ressursid. Allolevas analüüsis teeme katset näidata privaatselt, sotsiaalselt, poliitiliselt ja kultuuriliselt mäletamise põimumist (Assmann 2006) stalinlike massiküüditamiste ohvrite mälestamispraktikates. Esmalt anname ülevaate stalinlike massiküüditamiste mälestamise dünaamikast 1980. aastate lõpust alates, näidates arenguid, mis viisid Murtud Rukkilille Ühingu loomiseni. Seejärel keskendume MRÜ komemoratiivsele tegevusele, joonistades kõigepealt välja MRÜ looja ja eestvedaja eluloo ning näidates seejärel, milliseid rolle ta võtab ühingu mälestustegevusi planeerides ning läbi viies. Lõpuks analüüsime neid kultuurilisi sümboleid, mille kaudu MRÜ jutustab küüditamiste lugu, osundades ühtlasi, et ka nende valikut mõjutavad individuaalsed elukäigud, motiivid ja maitse.

Alljärgnev analüüs põhineb Terje Anepaio välitöödel aastatest 2006–2008 ja 2010, Murtud Rukkilille Ühingu tegevuse meediakajastusel alates 2004. aastast, ühingu kodulehel ja infolehes Rukkilill avaldatul ning autorite intervjuul ühingu asutaja ja esimehe Enno Uiboga, mis toimus Eesti Rahva Muuseumis 4. aprillil 2012.

[3] Käesoleva uurimuse valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (IUT34-32). Autorid tänavad Eneken Laanest, Pille Runnelit ja Agnes Aljast kaasamõtlemise ja kommentaaride eest. Autorite eriline tänu kuulub Enno Uibole.

[4] Toetume varasemale etnoloogilisele ja sotsioloogilisele traditsioonile (Gundelach 1979: 187), mõistes kodanikualgatuslikku komemoratsiooni kui alt üles sotsiaalset tegevust rohujuuretasandil. Teaduskirjanduses on käibel ka mõiste *grassroots memorialization* (Margry & Sanches-Carretero 2011: 2), mil on teistsugune tähendusväli: mõiste tähistab ajutist ja spontaanset mälestustegevust traagiliste sündmuste toimumise paikades.

Stalinlike massirepressioonide mälestamine nõukogudejärgses Eestis

Varjus hoitud teadmine stalinlikest repressioonidest, eelkõige kahest massiküüditamisest (juunis 1941 ja märtsis 1949), moodustas olulise segmendi eestlaste vastumälus ametlikule nõukogude minevikudiskursusele. 1980. aastate lõpus toimunud ühiskondlik murrang tõi repressioonide teema jõuliselt avalikkusse. Tulvaveena levis kõikvõimalik teadmine (mälestused, ülevaated, arutlused) traagilisest minevikust – selle avalikustamine haaras kogu meedia. Ühiskonna kulmineeruv tähelepanu repressioonidele saatis märtsiküüditamise 40. aastapäeva 1989. aastal: lisaks suurele tähelepanule ajakirjanduses pöördus televisiooni vahendusel avalikkuse poole tolle aja võimude esindaja (ENSV ülemnõukogu presiidiumi esimees) ning rahvuslippude all toimusid mitmed massitseremooniad minevikusündmuste meenutamiseks ja mälestamiseks. (Anepaio 2003b: 209–211) Nende tseremooniatega käivitus Eestis repressioonide avalik mälestamine – traditsioon tähistada stalinlike massiküüditamiste aastapäevi 14. juunil ja 25. märtsil avalike rituaalidega (mälestus- ja leinatseremooniatega). Neid mälestusüritusi peeti esialgu lihtsalt repressioonidega otseselt seotud paikades (näiteks raudteejaamades, kus kunagi küüditatavad rongidele laaditi) või kasutati olulist avalikku ruumi (näiteks Raekoja plats Tartus). Kohe käivitus ka traagilisele möödunule pühendatud mälestusmärkide püstitamine. Enamasti olid monumendid pühendatud kindlast piirkonnast küüditatud inimeste mälestusele.⁵ Keskse üle-eestilise mälestuspaigana stalinismi kuritegude ohvritele alustati juba hingedepäeval 1988 rahvaalgatusliku talgutööga memoriaali kujundamist Eesti keskele Pilstverre⁶ (Jeletsky 1989).

25. märtsil 1989 asutati Tallinnas kodanikualgatusel korras represseeritud ühendav ja esindav organisatsioon – Eesti Õigusvastaselt Represseeritute Liit „Memento“ (praegu: Eesti Memento Liit). 1990. aastal tegutsesid „Memento“ kohalikud organisatsioonid juba peaaegu kõigis Eesti maakondades. Selle organisatsiooni kaudu alustasid represseeritud tööd repressioonikogemuse avalikustamiseks, teadvustamiseks ja heastamiseks. Muuhulgas deklareeriti „Memento“ põhikirjas oluliste töösuundadena nii repressioonidega seotud mälestuste ja dokumentide kogumine ning represseeritute nimekirjade koostamine kui ka osalemine repressiooniohvrite mälestuse jäädvustamisel. (Oll)

Marek Tamm (2012: 133) eritleb aastaid 1987–1990 taasiseseisvunud Eesti mälu poliitika kujunemisfaasina, märkides, et uut Eesti mälu poliitikat iseloomustavad märksõnad *restauratsioon* ja *repressioon*. Võib väita, et 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate algul oli kogu Eesti ühiskond ühendunud nii stalinlike repressioonide meenutamises kui mälestamises. Represseeritutele omistati tollases avalikus diskursuses kõrgendatud sümboolset ja poliitilist tähendust. Nende kogemus – tunnistused läbielatud vägivallast – lülitati kujunevasse rahvuslikku minevikunarratiivi, rahvuse ajaloomällu. (Anepaio 2003b) Valusa minevikukogemuse heastamist alustas taasiseseisvuv

[5] Esimene stalinismiohvrite mälestusmärk Eestis avati 25. märtsil 1989 Viru-Jaagupi kiriku kõrval. Monument oli pühendatud Viru-Jaagupi kihelkonnast 1941. ja 1949. aastal küüditatud mälestusele.

[6] Pilstvere kommunismiohvritele pühendatud memoriaali kujunemise ja valmimise loost vt ülevaadet Vello Salumilt (2004).

Eesti riik ka seadusandlikult: algas stalinliku ülekohtu moraalne ja materiaalne kompenseerimine Eesti riigi poolt. Minevikusündmuse ümberhindav seadusloome sai Eestis alguse juba enne iseseisvuse taastamist. (Tamm 2012: 134, 138)⁷

Repressioonide mäle(s)tamist Eesti ühiskonnas aktiveeris taas poolsajandi möödumine 1941. aasta juuniküüditamisest 1991. aasta suvel. Seda aastapäeva tähistati juba Memento kohalike organisatsioonide eestvõttel ja aktiivsel osalusel laialdaselt üle Eesti. Avati mälestussambaid, -kive ja tahvleid, peeti leinajumalateenistusi. (Oll

1990. aastate esimesel poolel jätkas Eesti riik mäluoliitika raamistiku (välja) arendamist. Esmane õiguslik tähelepanu pöörduski taasiseseisvunud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel repressseeritutele. Muuhulgas võttis Riigikogu vastu repressseeritute rehabiliteerimise seaduse (1992),⁸ kutsuti ellu repressioonide uurimise riiklik komisjon ning seadustati uus riiklike pühade ja tähtpäevade kalender (1994).⁹ Selles on 14. juuni riikliku leinapäevana pühendatud kõigi okupatsioonirežiimide all toimunud küüditamiste meenutamisele. Sel päeval heisatakse rahvuslipud leinalipuna. Keskne mälestustseremoonia (riigivõimu kõrgeimate esindajate osavõtul) toimub Linda kuju juures Toompeal. Traditsiooniks on saanud Eesti Vabariigi presidendi, peaministri ja Riigikogu esimehe päevakohane ühisavaldus. Päeva tonaalsust kujundab ka seadusandlik nõue, et sel päeval ei korraldata leinaga kokkusobimatuid avalikke üritusi.¹⁰ 1949. aasta massiküüditamise aastapäev 25. märtsil on jäänud mälestuspäevaks, mille rituaalid (leinajumalateenistused kirikutes, mälestuskogunemised repressioonidele pühendatud monumentide juures) on sarnased riiklikul leinapäeval toimuvatega.

1980. ja 1990. aastate vahetuse rahvusliku ühtsuse ehk laulva revolutsiooni aeg asendus kiirete muutustega sotsiaal-majanduslikus sfääris, mis olid iseloomulikud kogu endisele sotsialismileerile. Riigi ja majanduse ümberkorraldamise ning uue eliidi kujunemise käigus tõusid äsja taastatud Eesti riigis 1990. aastate keskel esiplaanile uued prioriteedid, mis olid järjest enam seotud tulevikuga (liikumisega Euroopa Liidu ja NATO liikmelisuse poole). Mitte ainult repressioonide teema, vaid rahvuslik minevikutemaatika tervikuna kaotas siirdeaja ühiskonna silmis oma olulisuse, taandudes 1990. aastate teisel poolel senistelt positsioonidelt (Anepaio 2003b: 216–218; Lauristin, Vihalemm 1997: 106, 109). Nii Eesti ühiskonna minevikuhihi jahenemine kui pensionäridest repressseeritute sotsiaalse staatuse tuntav langus siirdeühiskonnas väljendus ka repressseeritute ühenduste staatuse muutumises. Eesti riik reserveeris küll repressioonikogemusele ja seda kandvatele ühendustele ametliku tunnustatuse ja koha avalikus mälus, kuid reaalsuses taandusid nad ühiskonna stabiliseerudes vaid üheks sotsiaalseks survegrupiks. 1990. aastate lõpuks oli selgelt vähenenud ka materiaalne toetus repressseeritute sidusorganisatsioonide tegevusele.¹¹

[7] ENSV Ülemnõukogus võeti 7. detsembril 1988 vastu „Seadus kohtuväliste massirepressioonide kohta Nõukogude Eestis 1940–1950-il aastail“ (RT 1988, nr 52, art 754).

[8] RT 1992, nr 7, art 103 „Seadus kohtuväliselt repressseeritud ja alusetult süüdimõistetud isikute rehabiliteerimise kohta“.

[9] RT I 1994, nr 12, art 199 „Pühade ja tähtpäevade seadus“.

[10] Nõue kehtib alates 2006. aastast (RT I 2005, nr 20, art 126).

[11] Aastail 1989–1996 ilmus Eesti Õigusvastaselt Represseeritute Liidu ajaleht Memento. Tegu oli saatusekaaslasi koondava ning nende teabevajadusi rahuldava suhtluskanaliga. In-

Alates 1990. aastate keskpaigast ei toiminud repressioonide ühine rituaalne mälestamine nii nagu varem: mälestusürituste publiku moodustasid enamasti represseeritud ise; järgnevad põlvkonnad, samuti poliitiline eliit olid osalemisest üldjuhul taandunud, isegi mõned represseeritud ei teinud seda enam. 1990. aastate lõpuks oli repressioonikogemus muutunud ühiskonna hääbuva huvi tõttu järjest enam sotsiaalse mälu privaatsfääri kuuluvaks teadmiseks, kahanes ka mineviku (teadliku) vastuvõtmise ja edasikandmise sotsiaalne kandepind.¹² Samas ei pea arvama, et see teatud mõttes madalseis avalikus mälutöös kehtib vaid repressioonide teema kohta. Pigem osundab see ühiskonna muutunud hoiakutele mineviku suhtes üldisemalt. Nii nagu riiklikku mäluoliitikat 1990. aastate teisel poolel iseloomustas pragmatism, stabiilsus ning suuremate muutuste puudumine (Tamm 2012), oli ka avalik ruum üha rohkem olevikku ja mitte minevikku suunatud. Näiteks ajakirjandusuuringud (Harro-Loit, Pallas 2013; Kõresaar, Müür, Kreegipuu 2013; Müür 2015) sedastavad, et 1990. aastate teisest poolest kaotab minevik avalikus ruumis aktuaalsust ning emotsionaalsust, suhe minevikku on neutraalsem ja distantseeritum. Rahvuse loos kesksete minevikusündmuste, näiteks MRP või stalinlike massirepressioonide mäluoliitiline aktuaalsus taandub oleviku (olme)probleemide ees, samas kui nende tähendus rahvusliku traumana kinnistub.

Teisalt aktualiseeris rahvusvaheline surve 1990. aastate teisel poolel Teise maailmasõja, holokausti ja kollaboratsioonismi teemad,¹³ mis viis totalitaarse minevikupärandi uurimise institutsionaliseerumiseni. 1998. aastal kutsus president okupatsioonirežiimide sooritatud inimsusevastaste kuritegude uurimiseks kokku rahvusvahelise ajalookomisjoni (IKUERK).¹⁴

Uus, 21. sajand algas Eestile 2001. aasta kevadsuve täitnud mineviku aktualiiseerimise kampaaniaga, milles oli keskne roll Eesti Vabariigi presidendil Lennart Meril. Kampaania proovis ühendada mineviku väärtustamist ja orienteeritust tulevikule, kaasates aktsiooni erinevaid põlvkondi. Nii kuulutas president välja üleriikliku küüditamismälestuste kogumise võistluse kooliõpilastele.¹⁵ Kampaania teiseks osaks olid suvel, 1941. aasta juuniküüditamise 60. aastapäeva eel igas Eesti

folehe üheks tähtsamaks eesmärgiks oli represseeritute seisundi ja probleemide teadvustamine tollases ühiskonnas. Infoleht lõpetas ilmumise 1996. aasta lõpus finantseerimisraskuste tõttu. (Lehe väljaandjad rõhutasid ettevõtete ja toetusi jagavate fondide huvipuudust väikese tiraažiga ajalehe toetamise vastu.)

[12] Aastakümne lõpus ilmus märtsiküüditamise 50. aastapäeval keskses nädalalehes Eesti Ekspress kokkuvõtte ajalehe tellitud küsitlusest, milles uuriti inimeste teadlikkust repressioonidest ning arvamust, kuivõrd peaks repressioone avalikkuses kajastama. Küsitluse tulemused osundasid, et napilt kümme aastat pärast taasärkamisaja algust oli ühiskonna huvi repressioonikogemuse vastu peaaegu kadunud. (Eesti Ekspress 1999)

[13] Holokausti problemaatika ümber toimunud vastuolude ja konfliktide kohta vt ülevaltlikult Pettai 2011.

[14] Komisjoni esimene istung toimus jaanuaris 1999 ja viimane detsembris 2008. See komisjon sündis selge rahvusvahelise surve all koos samalaadsete komisjonidega teistes Balti riikides (Tamm 2012: 145). Komisjoni kümme aastat kestnud uurimistöö tulemused avaldati ingliskeelsena ning olid suunatud eelkõige rahvusvahelisele auditooriumile. Komisjoni töö jätkus 2008. aasta veebruaris president Ilvese ellu kutsutud Eesti Mälu Instituudis.

[15] 50 parimat võistlustööd avaldati mälestustekogumikus „Vaikimise väraval“ (2001). Kõik laekunud tööd on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis.

maakonnas toimunud pidulikud tseremooniad „Eesti mäletab“, kus president Lennart Meri isiklikult andis tuhandetele okupatsioonivõimude poolt repressseeritud isikutele kätte Murtud Rukkilille märgi. Kampaania jaoks loodud Murtud Rukkilille märk ongi jäänud repressseeritute – võõrvõimu ohvrite – sümboolseks tähiseks, mille andmine ja kasutamine sätestati valitsuse määrusega (2004).¹⁶

Tagasivaatavalt võib 2001. aasta kampaaniat vaadelda kui sissejuhatust Eesti riigi järjekindlamale taastegelemisele totalitaarsete repressioonide mälu ja parandiga. Represseeritute aktiivsel osalusel sündis nüüd lõplik õiguslik lahendus repressseeritute küsimusele. 2003. aastal võttis Riigikogu vastu okupatsioonirežiimide poolt repressseeritud isiku seaduse, kus defineeritakse õigusvastaselt repressseeritud isik ning sätestatakse tema toetused, soodustused ja pensioniõigus.¹⁷ Seadus sündis repressseeritute endi aktiivsel osalusel. Lähtuvalt sellest seadusest on riik alates 2004. aastast hakanud repressseeritutele võimaldama mitmesuguseid väiksemaid soodustusi, eelkõige meditsiini ja transpordi valdkonnas. Aprillis 2006 loodi repressseeritud isiku seaduses väljakuulutatud sihtasutus Represseeritute Abistamise Fond (SA ERAF), mille eesmärgiks on repressseeritute sidusorganisatsioonide materiaalne abistamine. Fondi kaudu toimub ka repressioonide mälutöö (mälestuste jäädvustamine, uurimine ja avaldamine ning mälestusmärkide püstitamine) riigipoolne rahaline toetus. Muuhulgas taastus Represseeritute Abistamise Fondi toetusel alates 2006. aastast repressseeritute häälekandjate tegevus – taas hakkas ilmuma Memento Liidu häälekandja, infoleht Memento. Lisaks alustas ilmumist uus repressseeritute väljaanne, SA ERAF häälekandja Priius, mida annab välja Murtud Rukkilille Ühing.¹⁸

Murtud Rukkilille Ühingu (MRÜ) asutamine 2003. aastal langes repressiooni-tema aktualiseerimise lainesse selle sajandi algul ning oli otseselt inspireeritud üleriigilisest mälestuskampaaniast „Eesti mäletab!“. Kampaania tõstis repressseeritute ühiskondlikku staatust ja aktiveeris sellisena ka repressseeritud. MRÜ nentis oma tekkepõhjusena, et repressseeritud olid Eestis nii riigi kui ühiskonna jaoks kõrvale jäänud (Kirsman 2003). Ühing on oma tegevuse olulisimaks eesmärgiks seadnud repressseeritud isikute huvide koondamise ja kaitse ning repressioonimälestuste kogumise ja talletamise. MRÜ juhatuses on 5 liiget, liikmeid on 700–800, lisaks on ühingul noortekogu ja eraldi toetajaliikmed.

MRÜ põhitegevuseks on repressseeritute sotsiaalsetele probleemidele lahenduste leidmine, nende olme ja elu parandamine. Ühing korraldab konverentse, ekskursioone ja tervisepäevi, organiseerib taastusravivõimalusi ning korraldab eakate repressseeritute nõustamist sotsiaalküsimustes. Kord aastas korraldatakse Rukki-

[16] RT 2004, nr 78, art 531 „Murtud Rukkilille märgi andmise ning kandmise kord ja Murtud Rukkilille märgi kirjeldus“.

[17] RT I 2003, nr 88, art 589 „Okupatsioonirežiimide poolt repressseeritud isiku seadus“.

[18] 2009. a lisandus Eesti komemoratiivsele maastikule 23. august kui üle-euroopaline kommunismi- ja natsismiohvrite mälestuspäev. Eesti repressseeritutel, eelkõige Memento Liidu egiidi alla koondunutel, on traditsiooniks koguneda sel päeval mälestusüritusele Pilistvere memoriaali juurde. Samuti tähistab 2000. aastate lõpp uute, nn järelmälu põlvkonna tegijate aktiveerumist: 2008. aastal loodi SA Unitas, 2010. a MTÜ Tulipisar, kes tõid kaasa uued komemoratiivsed praktikad.

Foto 2. Iga-aastane Rukkilille päev Mõnistes Eesti kodu mälestuskompleksi juures augustis 2010. Mõniste näitering ja segaansambel esitamas Enno Uibo kirjutatud ja Kalju Raagi seatud sõnalis-muusikalist ülevaadet eestlaste vabadusvõitlusest läbi aegade. Foto: Ere Uibo

lille päeva, kuhu on oodatud represseeritud üle Eesti. Ühing annab välja infokirja Rukkilill.¹⁹ Stalinlike massirepressioonide mälestamine on samuti üks MRÜ põhilisi tegevussuundi algusest peale.

MRÜ-d iseloomustab aktiivne kontakt mitmete poliitiliste jõududega, millele orienteeruti kohe tegevust alustades. Näiteks on üks Eesti noorema põlvkonna juhtpoliitikuid, rahvusliku valitsuskoalitsioonipartei IRL tollaegne liider Urmas Reinsalu alates 2003. aastast ühingu patrooniks. Selles projektis kohtusid Reinsalu huvi ja varasem seotus repressioonide temaatikaga²⁰ ning MRÜ huvi poliitiku vastu, kes orienteerub selles temaatikas. 2006. aastal osales MRÜ püstitatud memoriaali avamisel tollane president Arnold Rüütel. Ühing on sõlminud koostöölepingud IRLi ja Reformierakonnaga ning Tallinna linnavalitsusega (Keskerakond). Ühingu tegevust toetatakse ka riigieelarvest.

Äärmiselt oluline roll Murtud Rukkilille Ühingu aktiivses tegevuses ja nähtavuses on ühingu liidril Enno Uibol, keda iseloomustab initsiatiivikus ning kelle ehitusettevõtja-kogemus on loonud usaldusväärset koostööpartnerina näiteks ühinguga

[19] <http://www.rukkilill.ee/lehed-rukkilill/>.

[20] Urmas Reinsalu oli president Lennart Meri kantsleil direktor 1998–2001 ja 2001. aastal Murtud Rukkilille märgi annetamise kampaania eest vastutav isik. Enno Uibo pöördus tema poole pärast Reinsalu represseeritute-teemalist sõnavõttu Riigikogus 2003. aastal.

kokku puutuvate võimuesindajate jaoks. 2013. aastal omistati Enno Uibole Kaitseministeeriumi kuldrinnamärk ning 2014. aastal Valgetähe V klassi teenetemärk.

Enno Uibo: elulugu mälestustegevuse taga

Eesti komemoratsiooniväljale omastele väikestele organisatsioonidele on iseloomulik, et vähesed eestvedajad peavad enda kanda võtma erinevaid rolle ja mälestustegevuste teostamiseks ning sellele ühiskonnas toetuspinna leidmiseks oma pädevust suurendama. MRÜ komemoratsioonipraktikas joonistub selgelt välja organisatsiooni esimehe Enno Uibo juhtroll ning mitmekülgne tegevus. Selles alapeatükis analüüsime MRÜ komemoratiivseid ettevõtmisi individikeskelt. Analüüsiks vajaliku tausta loomiseks käsitleme alljärgnevalt teoreetiliselt individikeskse läheneamise võimalusi komemoratsiooni uurimises ning tutvustame Enno Uibo elulugu.

Mõistame komemoratsioonivälja kui rahvapärase kultuuriloomingu ruumi (Edensor et al 2010), milles indiviid täidab kontekstist sõltuvalt erinevaid rolle. Indiviidi perspektiivi aktualiseerumine muidu kollektiivsust rõhutavas komemoratsiooni-uurimises (Kansteiner 2010) on muu hulgas seotud aktuaalse performatiivse suunitlusega nii etnoloogias (Bardone 2013) kui mälu-uuringutes (Winter 2010). Ka küsimusi mälestustegevuses kasutatava kultuurilise repertuaari valikute personaalsetest, kultuurilistest ja poliitilistest tagamaadest on võimalik individuaalsest perspektiivist vaadatuna diferentseerida.

Kunstisotsioloogiast ja -antropoloogiast laenates võib komemoratsiooniväljal tegutsevat indiviidi käsitleda kui kultuuriprodutsenti ja/või -vahendajat. *Kultuuriprodutsendi* mõiste toob esile indiviidi kompleksse ja vastuolulise rolli sotsiaalse taasloome protsessis ning tema võime algatada sotsiaalseid muutusi (Mahon 2000). Sotsiaalse ja kultuurilise representatsiooni poliitilise dimensiooni kaudu võib kultuuriloo võtta kultuuriaktivismi vormi, milles kultuuriprodutsendid rakendavad loominguilisi väljendusvorme teadlikult selleks, et vahendada „ajaloolisi sotsiaalseid katkestusi“, mõjutamaks avaliku sfääri debatte, muutmaks stereotüüpe ja eelarvamusi ning rahvuslike, etniliste või muude grupiidentiteetide tähendusi (Ginsburg 1991, tsit Mahon 2000: 475).

Kultuurivahendaja roll kujuneb vahendusprotsessis toimivas väärtusloomes. Termin kasutuselevõtja Pierre Bourdieu (1984) rakendas mõistet sümboolseid tooteid ja teenuseid pakkuvates institutsioonides töötajate uurimiseks. Asetsedes kunstiväljal looja ja tarbija vahepeal, toimib kultuurivahendaja kultuuritoote presenteerija ning representeerijana (Negus 2002: 502). Lisaks avanevad kultuurivahendaja mõiste kaudu kultuuriliste ja majanduslike praktikate vahelised suhted ja vastastikune sõltuvus (Nixon, du Gay 2002: 498) ning vahendaja autonoomsuse ja autorluse ning tema käsutuses olevate vahendite ja repertuaari küsimused (Matthews, Smith Maguire 2014 : 2).

Nii Bourdieu kui ka tema järgijad ja kriitikud kasutavad mõisteid *kultuuriprodutsent* ja *kultuurivahendaja* tähistamiseks erinevaid ametikategooriaid professionaalse kultuuriloo väljal.²¹ Käesolevas artiklis on nad kasutusel rollimõistetena, ava-

[21] *Kultuurivahendaja* käsitusvõimalusi vt ülevaetlikult Smith Maguire, Matthews 2014.

maks individuaalset agentsust repressioonide komemoratsiooniprotsessis. Analüüsimine, kuidas rollid toimivad, milles need seisnevad ning kuidas nende rollide võtmine on seotud individuaalse repressioonikogemusega, ajalooteadvusega ning suhtega kultuurilisse tekstikogukonda.

Performatiivne vaatepunkt võimaldab *kultuurilisel näitelaval* tegutseva indiviidi rolle veelgi diferentseerida (Bardone 2013: 36). Rollid hõlmavad eri otsuseid mälestustegevuste aja ja koha, vormi ja sisu, mälestustegevusi koondava narratiivse struktuuri, koha/ruumi füüsilise ja sümboolse kujunduse, teostajate ja publiku üle, avalike suhete üle vmt.

Murtud Rukkilille Ühingu asutaja ja esimees Enno Uiibo on liider represseeritute noorema põlvkonna hulgas.²² Uiibo on sündinud 1945. aastal Võrumaal Mõniste vallas taluperes noorima lapsena. Tema isa sai oma talumaad Eesti Vabariigilt tänuks sõdimise eest Vabadussõjas. Perre sündis kuus last. Enno sündimise ajaks oli kaks venda sõjaaja tingimustes imikueas surnud; vanim vend oli mobiliseeritud Punaarmee, vahepeal sakslaste poolt vangistatud ning varjas end metsas. 25. märtsil 1949 küüditati pere ülejäänud liikmed: isa, ema, üks tütar ja kaks poega, sh nelja-aastane Enno Siberisse Irkutski oblastisse.

Elu sõjajärgses talus „mäletab“ Enno Uiibo venna juttude järgi. Intervjuus peatub Uiibo ka ema ja isa meenutustel küüditamispäevast. Endale omistab ta põgusa teadvushetke, kui pere on sõiduvalmis küüdiauto kastis ning eluks ajaks „lapsesilmadesse jäänud“ viimase vaate kodule. Selle viimase vaatega seob Uiibo ühe elukreodo: „Nagu küüditamise hetkest peale jäi mulle see oma kodu unistus, et kunagi mul peavad ka jalad olema oma laua all.“²³

Elust Siberis meenutab Uiibo füüsilist ja vaimset toimetulekut: ema kaevuri ja isa puusepaametit, venna ja õe varast tööleminekut, õe kaevandusse kaotatud tervist, venna ja õe napiks jäänud kooliharidust, eesti noorte omavahelist suhtlust ning eestlastest väljasaadetute kultuurielu.

Enno Uiibo oli oma perest esimene, kes tagasi kodumaale Eestisse pääses. Ta sai tagasi pöörduda 1955. aastal tänu nn lasteamnestiale ehk NSV Liidu siseministri käskkirjale nr 00597 16. juulist 1954, millega alla 16-aastased lapsed vabastati asumisel viibijate piirangutest.²⁴ Nende laste Eestisse tagasipöördumine sõltus sellest, kas ja kui lähedasi sugulasi oli kodumaale maha jäänud, kes nõustusid lapsed enda juurde võtma. Kümneaastane Enno tuli elama Võrumaale Vastse-Roosasse emapoolse tädi juurde, kes oli „tohutult haruldane inimene. Ta oli lesk, endal 2 poega, ja

[22] Algselt hakkasid represseeritute organisatsioone juhtima täiskasvanuna repressioonid läbi teinud inimesed, nüüdseks on see põlvkond surnud ja enamikus organisatsioonides on juhtimise üle võtnud lapsena Siberisse saadetud või seal sündinud inimesed. Mõnd allorganisatsiooni veavad represseeritute järeltulijad, kes on sündinud juba Eestis.

[23] Tsitaadid autorite intervjuust Enno Uiboga, kui pole viidatud teisiti.

[24] NSV Liidu siseministri käskkiri nr 00597 16. juulist 1954, mis anti välja kooskõlas NLKP Keskkomitee 5. juuli 1954 määruse „Mõningate piirangute kaotamisest eriümberasujate õiguslikus olukorras“, NSV Liidu Ministrite Nõukogu määruse nr 1439-649ss 5. juulist 1954 „Mõningate piirangute kaotamisest eriümberasujate õiguslikus olukorras“ ja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse 13. juulist 1954 „NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 26. novembri 1948 seadluse „Suure Isamaasõja perioodil Nõukogude Liidu kaugematesse rajoonidesse väljasaadetud isikute kriminaalvastutusest kohustusliku ja alalise paiknemiskohtadest põgenemise eest“ tühistamise alusel (*Reabilitatsija...* 2000)

võttis veel kolmanda". Teised tema küüditatud pereliikmed: isa, ema, vanem vend ja õde, tulid Eestisse tagasi kolm aastat hiljem. Pere vanim poeg hukkus metsavennana julgeolekuorganite korraldatud haarangu käigus 1955. aastal. Enno oli siis jõudnud kaks kuud Siberist tagasi kodumaal olla ning oli oma perest ainus, kes vanemat venda veel elusana nägi. Perel õnnestus kodukanti elama asuda pärast korduvaid läbirääkimisi kohalike võimuesindajatega, kuid tagasi kodutallu nad enam ei saanud. Osa taluhoonetest oli hävitatud, osa veetud kohaliku kolhoosi keskusse. Uibo meenutab intervjuus:

Uibo: Tagasi tulime, siis oli meie talust selline pilt.

Ene: Lage plats ja paar kivi?

Uibo: Jah!

Ene: Ja korstnajakal oli ka püsti natukene?

Uibo: Jah!

Ene: Kas te saite teada ka, et kuidas ta siis selliseks sai?

Uibo: Saime küll, sellest peale, kui meid küüditati ära, pandi sinna üks „vabastaja“ perekond, aga mingisugune selline hirm või eelarvamus – mul vend liikus „lindpriina“ ka sealkandis ringi [...] Krabi metsades [...] – ja siis need kadusid ruttu ära. Kuna keegi enam ei julgenud sinna elama tulla, siis lihtsalt tassiti elumaja, küün ja laut jupphaaval nii kütteks kui muuks tarbeks, kõike nagu siis kombeks oli. Kui ma tulin tagasi, siis oli veel ait ja saun alles. Ilmselt siis põhimõttel, et päästa veel, mis päästa annab, viidi nood – aidahoone ja saun – Mõniste sovhoosi keskuse juurde. Noh sel ajal oli tähtis, et üheskoos oleme.

Tagasi tulnud väljasaadetute Siberi-saatust hoiti kodupaigas vaikusekatte all. Uibo viitab intervjuus ainsale ellujäänud vennale, kel Siberi minevik töö saamisel igal pool takistuseks oli. Ka ta ise tegi valiku minna Pihkvasse, sealsesse Pedagoogilisse Instituuti õppima, sest „siin käis ikka järgi see sabakene, et sa oled teisest rassist“ – st küüditatu märk oli küljes. Omandanud tööõpetuse õpetaja eriala, töötas Enno Uibo koolis väga napilt, sest kohe sai probleemiks tema väljasaadetu taust. Nii läks ta tööle ehitusele ning töötas mitmel pool Lõuna-Eestis, kuni kolis 1980. aastal Põhja-Eestisse Kuusalusse ja lõi seal pere. 1980. aastate lõpust kuni pensionini tegutses Uibo ehitusettevõtjana.

1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse rahvuslikus liikumises astus Enno Uibo Rahvarindesse ning osales aktiivselt poliitilistel meelevaldustel Tallinna lauluväljakul. 1980. aastatel aktiveerusid ka endised küüditatud, kes hakkasid korraldama kokkutulekuid väljasaatmiskohtade järgi. Enno Uibo osales taolistel küüditatute koosviibimistel Võrus ning tegi 1990. aastatel tutvust ka Põhja-Eesti represseeritute organisatsioonidega. 2001. aastal omistati Enno Uibole kampaania „Eesti mäletab!“ raames Murtud Rukkilille märk. Inspireerituna sellest ja senisest kokkupuutest represseeritute ühingutega lõi ta 2003. aastal koos kolme endise represseerituga Kuusalust Murtud Rukkilille Ühingu:

Terje: Aga kuidas üldse see mõte Rukkilille Ühingu loomisest tuli või milline see ühingu loomise lugu on?

Uibo: See oli siis, kui tollane president Meri andis neid [Murtud Rukkilille] märke kätte, [...] ja see andis sellise tõuke, ma vaatasin, et tohoh – meid on päris hulga!

Terje: Kuskohas te seda märki käisite kätte saamas?

Uibo: Tallinna lauluväljakul. Ja siis ma vaatasin, et miks ei või olla selle baasil need inimesed kah. Ja nagu olid eraldi küüditatud, ka Memento oli, kes võttis osa, aga siis vabadusvõitlejad olid eraldi ja haavatud sõjamehed ja [...] Minu eesmärk oligi, et [...] saada omavahel läbi ja teeme üritusi koos.

Enno Uibo paigutab MRÜ loomise laiemalt Eesti lõhestatud mälumaastiku konteksti. Ta näeb MRÜ eesmärgina vastuolude ületamist nii represseeritute gruppide vahel kui vastakate ajalookogemustega gruppide vahel laiemalt. Tuues intervjuus näite Saksa ja Punaarmee poolel võidelnute seni lepitamatutest vastuoludest, märgib Uibo, et „võiks ära leppida ju, ühed ja samad eesti pered“, ning rõhutab MRÜ liikmete osas, et „jah, me ei tee nagu vahet, et ükskõik, mis saatusega ta on.“

„Igal asjal peab olema peremees“: MRÜ mälestustegevus

Nii nagu MRÜ tekkis mälestustegevuse kontekstis, on represseeritute mälestuste jäädvustamine olnud algusest peale üks MRÜ tegevuse põhisuundi. Alljärgnevalt analüüsime organisatsiooni mälestustegevust kronoloogiliselt, näidates komemoratsiooni tekkeprotsessi ning organisatsiooni juhi rolli selles. Komemoratsiooni uurimisel on enamasti analüüsi objektiks selle lõpptulemus: mälestusmärgid, mälestusrituaalid, kasutatavad sümbolid, komemoratsiooni retoorika vmt (Misztal 2003). Alljärgnev on katse muuta vaatepunkti ning analüüsida, kuidas tekivad ideed ja kuidas neid teostatakse, kuidas kasutatakse olemasolevaid materiaalseid, sümboolseid ja sotsiaalseid ressursse ideede teostamiseks ning kuidas indiviidi otsused ja rollivõtt sõltub asjaolude kokkulangemisest.

2004. aastal alustas MRÜ aktiivse tegevusega, pannes aluse aastakonverentsile Rõhutatud Aegade Päev. Konverents leidis aset juunikuus, viitega juuniküüditamisele. Asukoha tõttu valiti konverentsipaigaks Paide. Konverentsi korraldaja Enno Uibo suhtles korraldamise küsimustes Paide linnavalitsusega, millest koorus välja idee avada konverentsi raames ka mälestusmärk. Idee ise toetus juba olemasolevate ressursside ärakasutamisele:

Ja siis nad leidsid, et nendel on paepäevad ja üks mees oli siis – Rooba [...]. Too oli ka siis paepäevadest osa võtnud ja raiunud ühe kivi välja, ja mingisuguse auhinna ka saanud, aga tollal, kui ta osales ja välja raius, ei läinud kivi käiku. Aga kellelgi linnavalitsuse inimestest oli meeles, et too kuskil nõgeste sees on. Läksime otsisime selle üles ja vaatasime, et sobib – väga ilus, paneme ta kuskile püsti. Ja sai Paide linna vana raudteejaama juurde, kust küüditamine algas. Ja siis läks jutt lahti, tulid Paide inimesed ja leidsid, et ilus asi on, eks ma siis tundsin ka ennast puudutatud ja siis algaski see.

Mälestuskivi kirjaga MEMENTO avati Paides 4. juunil 2004.²⁵ Mälestusmärk avati koos lisatahvliga, millel oleva teksti autor (ning tahvli organiseerija) oli Uibo ise: „See tekst hakkas mingil ajal kummitama, aga kuna sinna Paide kivile ei mahtunud, siis sellepärast sai kõrvale pandud.“ Tekst lisatahvli – „Mäleta võõrvõimude ohvreid, kes kaotasid elu, pere, kodumaa“ – oli seotud MRÜ asutamise algidee-

[25] Hiljem lisati kivile rukkilille kujutis.

Foto 3. Mälestuskivi võõrvõimude ohvritele Paides. 4. juuni 2004.

Foto: MRÜ kogu

ga, püüdega ületada erinevateks mälugruppideks fragmenteerunud ühiskonna siseseid vastuolusid. Mälestusmärki nimetatakse praegu Murtud Rukkilille mälestuskiviks ning see on kogunemiskohaks massiküüditamiste mälestuspäevadel (Laupäeval 2014).

Nädalapäevad hiljem, 14. juunil 2004 Kuusalus avatud monumendi metalltahvel kannab sama teksti ja sõnumit. Kuusalu mälestusmärgi teostamiseks kuulutas MRÜ välja kavandikonkursi, millele vastas skulptor Ekke Väli, kes pakkus välja idee regulaarselt helisevast telefonist, mis viitab nõukogude ühiskonnas valitsenud telefoniõigusele. Ühingu esimees Uibo, kes oli algselt skeptiline skulptuuri sobivuse üle välitingimustesse, võttis kinni ideest „telefoniga tuli Moskvast „Priboi“²⁶“ (intervjuust). Ühtlasi kandis rauast ja roostes telefoni kujund mõtet pealekaebamisest ja sellest, et küüditamises osalesid ka kohalikud inimesed (Kuusalus on... 2004).

Skulptuur „Telefon“ (vt foto 1) paigutati suunaga vallamaja, endise külanõukogu poole, meenutamaks 1949. aasta märtsiküüditamise operatsiooni. Ka Kuusalu mälestusmärgil oli omavalitsuse toetus ning see on kohalikes mälestamispraktikates omaks võetud.

MRÜ kõige laiaulatuslikum mälestusüritus nii idee, teostuse kui edasise raketuse poolest on Eesti kodu memoriaali rajamine Mõnistesse 2006. aastal. Intervjuus rõhutab Enno Uibo Mõniste mälestuskompleksi ettevalmistamise keerukust, alates sobiva koha ja materiaalsele võimalustele vastavate lahenduste leidmisest kuni koostööpartneriteni. Uibo otsuse taga pakkuda memoriaali jaoks oma lapsepõlvkodu kohta ning osaleda oma kavandiga konkursil on nii materiaalsed põhjused – „kavandi pakkujaid oli, aga kõik panid mulle selliseid arveid“ – kui emotsionaalne seotus ja mälestused:

Terje: Mõniste – kust tuli see idee, et oma kodu maadele? Ja mis ühing sellest arvab?

Uibo: Mul on üks väga imelik mälestus, mis ajend oli [naerab]. See võib nii rumal ja kummaline paista: kui ma tulin Siberist tagasi ja siis ma olin karjas ja just too tädi maja, mis oli sõja ajal ära põlenud ja ainuke säilinud, vundament oli ja siis trepp paari astmega betoonist, hästi ilus ja sile betoon! Too oli suvel, päike paistis, oli soe, ja ma jäin magama ja kui ma siis

[26] Operatsioon „Priboi“ (Murdlainetus) käigus viidi 1949. a märtsis Eestis, Lätis ja Leedus läbi suurvõõrutamine. Vt lähemalt Rahi-Tamm, Kahar 2009.

Foto 4. President Arnold Rüütel Eesti Kodu mälestuskompleksi avamisel Võrumaal Mäekonnatalus 14. juuni 2006. Lipumastis lehvib Siberis kaasas olnud trikoloor. Kaader ERMi videomaterjalist (V 510).
Operaator: Maido Selgmäe

üles ärkasin, jäingi silmitsema seda treppi ju sealt midagi jäi alateadvusse, mis hakkaski hiljem kummitama ja jäigi, et mismoodi ma saan nagu teistele edasi anda seda hävitatud kodu, et natukenegi seda tunnet tekitada, et mis on, kui sa oled ilma jäänud kodust. Ja see [pilt] laagerdus ja kääris ikka mitu, mitukümmend aastat.

Uibo kujundatud monument, mis sai MRÜ heakskiidu nii sümbolise väljendusjõu kui taskukohasuse pärast, kujutab kolumbia kivist laotud seina, milles on aken, selle ees kõrgele ulatuv korsten ja paljastuv ahi. Uibo ise on mälestusmärki iseloomustanud: „Nii sümboliseerib see ahervaret, milliseks muutusid paljud eesti kodud peale II maailmasõda ja suurküüditamisi. [...] [See] on pühendatud kõikidele sõjakeerises kannatada saanud eesti kodudele ja inimestele, kes küüditamistega oma kodudest välja aeti, eemale perekonnast ja kodumaast.“ (Uibo 2006)

Lisaks autori rollile tuli Uibol mälestusmärgi rajamisel teha tõhusat manageritööd, organiseerides ümbruse korrastamise talguid, betoonitöid, suheldes kohaliku omavalitsuse, ettevõtete ja organisatsioonidega ning teiselt poolt otsides ettevõtmi-
sele toetust riigivõimult ja EELK-lt.

„Eesti kodu“ kompleks avati juuniküüditamise 65. aastapäeval. Arvestades mälestusmärgi tagasihoidlikku asukohta, olid avajad väga kõrgel tasemel esindatud: Võru maavanem, kes oli ühtlasi mälestuskompleksi „Eesti Kodu“ patroon, Võrumaa omavalitsusliidu esindajad, Mõniste vallavanem, EELK Võru praostkonna

Foto 5. Skulptuur „Peremees jõudis tagasi koju“ avati Eesti kodu mälestuskompleksis 25. augustil 2007.

Foto: Terje Anepaio

praost Andres Mäevere (kes luges ette peapiiskopi läkituse), Eesti Vabariigi president Arnold Rüütel ning Riigikogu esindaja, MRÜ patroon Urmas Reinsalu. Kohal oli ka Kaitseliit. Uibo oli avamistseremooniale lisanud sügavalt isikliku detaili: trikoloori, mille õmbles enne Teist maailmasõda tema ema ning mis käis perekonnaga Siberis kaasas.

Aasta pärast avamist (2007) sai Eesti kodu kompleks täiendust puuskulptuuri „Peremees jõudis koju“ näol (autor Robert Ollo). Skulptuuri rajamise idee tuli taas Enno Uibolt, kes oli aasta varem MRÜ juhatusse delegatsioonis osalenud sarnase, Eesti naisele pühendatud skulptuuri avamisel Pärnumaal Kamali külas, mille initsiaatoriks oli represseeritu Gunnar Grünthal (Eesti Naine 2006). Intervjuus meenutab Uibo skulptuuri valmimist järgmiselt:

Siis läks Grünthaliga jutuks ja ta ütles, et oli nii suur tamm. Et materjali jäi üle, [siis] kohe tekkis käigupealt mõte, et kui seal on eesti naine ja tal on selles kujutatud viits kaenlas ja pats ka, on nagu värava peal, kus perenaine ootab peret või karja kodu [...] et peab ikka kedagi ootama ka [...] perenaine on olemas, on ka peremeest vaja. Ja oli Ollo, kunstnik, ka seal ja hakkasime arutama ja ta ütles, et mis motiivis ta peab välja nägema ja siis ta tahtis näha veel mu isa pilti, et umbes ettekujutust saada ja [...] käisime seda tamme vaatamas teinekord, nojaa, ütles, et sellest tuleb ilusti välja.

Skulptuuri avamisel osalenute ring²⁷ viitab veel kord, kui efektiivne on MRÜ ja tema esimees olnud organisatsiooni positiivse kuvandi kujundamisel ning koostöö saavutamisel riigivõimu, maakonna, valla ning kodanikualgatuse tasandil. „Peremehe“ skulptuuri saamisluгу omakorda näitlikustab, kuidas komemoratsioonivälja kujundavad ideed tekivad represseeritute võrgustikus liikudes, kohati juhuslikult, soodsate asjaolude kokku langedes.

Järgnevatel aastatel on MRÜ „Eesti kodu“ kompleksi veelgi täiendanud. Laienenud on mälestustammik, paigutatud on infotahvlid, maapinnale on kujundatud puukäbidest Eesti kontuur (Eesti kaart), kus iga maakonna keskust tähistab kivi, millel tähtpäevadel põletatakse küünlaid. 2009. aasta augustis täienes mälestuskompleks uue kompositsiooniga, milles sauna asukoht on sümboliliselt tähistatud

[27] Skulptuuri „Peremees“ avamisel osalesid Võrumaa maavanem Ülo Tulik, Mõniste vallavanem Tõnu Lindeberg, Riigikogu liige Peeter Tulviste, Setu Kuningriigi esindaja.

aluspalkidega ning kerise kohale asetatud "heade soovide kivid". Enno Uiibo sõnutsi on see "hea tahte keris – sinna tuleb tuua kive ja soovida ainult head".

„Rukkilille“ ja „Eesti kodu“ teemasid on Uiibo väga edukalt kasutanud uute ürituste loomisel ja koostööpartnerite otsimisel. Alates 2007. aastast peetakse Mõnistes suvist Rukkilille Päeva (Uiibo 2008); aastaringset korraldatakse erinevaid koduteemalisi üritusi: joonistus- ja esseevõitlused lastele ja noortele, kauni maakodu konkurss „Rukkilille kodu“. Selle tulemusena on „Eesti kodu“ memoriaalkompleksist Mõnistes saanud koht, kus leiavad regulaarselt aset nii mälestustseremooniad kui kohalikud üritused.

Näide sellest, kuidas MRÜ on Enno Uiibo eestvõttel oma tegevust laiendanud, kaasamõtlejaid ja -tegutsejaid leidnud, on Hävinud Eesti Kodu mälestusmärgi ning Eesti tipuvaldade²⁸ ehk „Tipud kokku“ koostööprojekti sümbioos. Eesti tipuvaldade koostöö sai alguse 2009. aastal Mõniste valla eestvõttel ning koondas Mõniste, Vaivara, Lümanda ja Viimsi valla kultuuritegevusi. Juba 2006. aastal pärast Eesti kodu kompleksi avamist tekkis Uibol koostöö MTÜga Ääremaa Noored, mis tegeleb lisaks noorte vaba aja sisustamisele kontaktide loomisega Eesti äärealade vahel ning arendab äärealade valdade külaliikumist. Liitunud projektiga, saavutas Uiibo selle, et Mõniste „Eesti kodu“ kompleksi eeskujul püstitati ka teistesse valdadesse kohalike elanike jaoks sümboolselt olulisse paika samasugune mälestustahvel hävinud eesti kodu mälestuseks:

Kui teha igasse Eestimaa tippu majanurk, siis saaks nende nurkade vahele panna mõttelised ühendusliinid ning nii oleks üle kogu Eesti meie kallis kodukotus mälestatud. [...] Kuna küüditamine ja repressioonid on puudutanud kogu Eestit, siis üks eelpoolnimetatud projekti väljunditest on Eesti kodu nelja seina loomine [...]. Nii tekitame üle Eesti ühise kodu. (Roop 2009; vt ka Kiiver 2012)²⁹

Enno Uiibo ja MRÜ tegevuse analüüsist nähtub, et kultuurilooja ja -vahendaja roll komemoratsioonipraktikas on situatiivne, sõltudes konkreetsetest võimalustest ja vahenditest. Rollivahetus on improvisatsioon, vajadus kohanduda muutuvate tingimustega – argiloomingulisuse väljendus (Edensor et al. 2010: 8). Eriti Eesti kodu memoriaali rajamisel täitis MRÜ esimees tervet plejaadi erinevaid rolle: kui kasutada teatriuuringute termineid (vt Bardone 2013: 36), siis ta mitte ainult ei juhatanud kogu protsessi, vaid osales selle eri etappides kunstniku ja lavakorraldaja, stsenaaristi, lavastaja ja näitlejana, aga ka lavatöölise ja produtsendina. Rollivahetuse kontekstis tuleb iseäranis esile ka personaalsete kontaktide ja võrgustike olulisus nii argiloomingus laiemalt (Edensor et al 2010: 15) kui komemoratsiooniväljal kitsamalt. Uiibo on oma komemoratiivsesse tegevusse kaasanud nii perekonna (MRÜ infokirja väljaandmine, MRÜ tegevuse kajastamine ajakirjanduses) kui võrgustiku, mis on kujunenud tema tegevuse jooksul ettevõtjana ning kodupiirkondades Kuusalus ja Mõnistes. Organisatsiooni liidri ametialane sotsiaalne kapital ja isiklik suhtlusoskus on olnud olulised tegurid selles, kuidas MRÜ on suutnud oma tegevust laiendada ning võrgustuda teiste kodanikualgatusetega väljaspool komemoratsioonivälja.³⁰

[28] Tegu on Eesti kõige põhja-, lõuna-, ida- ja läänepoolsema vallaga.

[29] Projekt pälvis ka regionaalministri tähelepanu (Roop 2009).

[30] Näiteks juuniküüditamise 70. aastapäeva mälestamiseks korraldas MRÜ 14. juunil 2011 Paides Murtud Rukkilille mälestusmärgi juures 720 leinaküünla süütamise koostöös MTÜga

Foto 6. 15. juulil 2011 asetati Atla koolimaja varemetele kõigile sõja tõttu kodu kaotanutele pühendatud mälestuspaiga mälestuskivi. Tegu oli ühtlasi Hävitatud Eesti Kodu mälestusmärgi lääneseina tähistamisega. Fotol paremal MTÜ esimees Enno Uibo, keskel Lümända vallavanem Jaanika Vakker.

Foto: Ere Uibo

Rukkilill, eesti kodu ja Kalevipoeg: mälestustegevuse kultuuriline repertuaar

Kultuuriprodutsendi ja -vahendaja rolli määratleb nende tegevus kultuuriliste vormide loojate ja vahendajatena ning selle kaudu maitse kujundajatena. Ehkki *maitset* ja sellega seotud otsuseid tajutakse argielus personaalsete ja loomulikena, pole need lahutatavad indiviidide sotsiaalsest paigutumisest ja kultuurilisest kapitalist (Bourdieu 1984), loome- ja vahendusvõrgustikest (Godart, Mears 2009) ning poliitmajanduslikust, institutsionaalsest ja meediakontekstist (Bourdieu 1984: 231–232; Smith Maguire 2014: 18). Samuti on indiviidi loomingulisus argielus kätketud juba olemasolevatesse kultuurivormidesse, ideedesse, tähendustesse ja sümbolitesse (Edensor et al. 2010: 8). Kõik need tegurid indiviidi psüühilise ajaloo koosmõjus mõjutavad indiviidi võimet ümbritsevat maailma muuta (Born 2010: 182).

Kultuuriprodutsendi ja kultuurilise vahendaja mõistete kaudu lisandub personaalne aspekt kollektiivse mälu teooriatele, mis tegelevad mäletamise dünaamikaga (vrd

Tulipisar ja Paide linnavalitsusega. 2014. aasta rõhutud aegade päeva koraldamisse olid kaasatud ingerisoomlaste organisatsioon ja Seto Kuningriik.

Misztal 2003: 67–74). Nende teooriate fookuses on mineviku tähenduse aktiivne loomine ja vahendamine ning mäletamise muutumine sotsiaalses protsessis. Rõhutatatakse identiteetide ja tähendussüsteemide analüüsi nende (ajaloolises) arengus, kui muutust ei nähta vaid oleviku muutuvast mõjus meenutatavale, vaid ka järjepidevuses. See tähendab muu hulgas analüüsida seda, kuidas sotsiaalse muutusega kaasnevad uued sotsiaalsed ja sümbolilised struktuurid ei vaheta tingimata vanu välja, vaid tekib koosmõju (Schwartz 1996), milles uued komemoratiivsed praktikad toetuvad varasematele (Olick 2007). Nii tekib „mälu mälu“ (samas: 12), näiteks tekstikogukonnale omaste narratiivsete tõlgendusskeemide näol (Wertsch 2009), mis püsivad ajas muutumatuna, kohanduvad hästi sotsiaalsete muutustega ning on kasutatavad ajalisel kaugete sündmuste tõlgendamiseks. Senised uuringud on keskendunud sellele, kuidas kogemusrühmad annavad minevikusündmustele vastakaid tähendusi, ehkki võivad kasutada samu tõlgendusskeeme (Giesen 2004: 32; Kõresaar 2011). Siinne analüüs lisab mäluloome ja tekstikogukonna suhetele individuaalse perspektiivi, näidates, kuidas komemoratsiooniprotsessis kasutatavate sümbolite valik ja komemoratsiooni legitimeeriva repertuaari loome toetub samaaegselt nii varasemale (kollektiivsele) mälestamispraktikale ja narratiivsetele ressurssidele kui otsustaja-indiviidi kultuurilisele kapitalile ja konkreetsele minevikukogemusele. Lähemalt analüüsime kolme motiivi MRÜ komemoratiivses repertuaaris: rukkilill, eesti kodu ning Kalevipoeg.

Rukkilille sümbolit kasutatakse Murtud Rukkilille Ühingu tegevuses palju: sellist nime kannab ühingu infoleht, konverents, lillemotiivi kasutatakse mälestuskividel, ühing jagab „Rukkilille kodu“ auhinda kauneima maakodu omanikele Mõniste vallas. Rukkilille sümboli järjepidevus toetub tähendusele, mida sellele rahvuslikus tekstikogukonnas omistatakse. Tõmmates seoseid rukkilille laiema rahvusliku tähendusega – näiteks oma tegevuse sidumine rahvakalendriga, korraldades rukkilille päeva rukkimaarjapäeval – on MRÜ-l õnnestunud oma nimi ja mälestustegevus seostada ka nende kodanikualgatusetega, mis toimuvad väljaspool komemoratsioonivälja (vrd ülal). Samas võimendab rukkilille rahvuslik tähendus massirepressioonide mälestamises nende sündmuste kohta rahvuslikus mälus. Rukkilille ja massiküüditamiste sidumine komemoratsiooniväljal sai alguse juba enne EV taasiseseisvumist. Esimeseks pääsukeseks on repressioonide organisatsiooni Memento rajatud mälestusmärk „Rukkilill“ Tartu kesklinnas, mis avati 17. juunil 1990. Mälestusmärgi aluseks on Paul Saare kavand „Rukkilill Siberi kividel“. Memento on mälestusmärgi pühendanud „kõigile Nõukogude Liidu okupatsiooni ohvritele ning Eesti vabaduse eest langenutele“ (Tartu Memento).³¹ Eesti Vabariigi presidendi 2001. aasta mälestuskampaania jooksul pea 10 000-le küüditatule jagatud Murtud Rukkilille märk, mille kujundas laulva revolutsiooni sümbolkuju, kunstnik Heinz Valk, on järgmine suurem tähis rahvusliku rukkilillemotiivi ning stalinlike massirepressioonide mälestamise sidumisel (Vabariigi Presidendi Kantselei 2001).³² Murtud Rukkilill tähistab Teise maailmasõja hävitustööd Eestis ning sümboli idee pärineb president Lennart Merilt.

[31] Algselt oli mälestusmärgis kombineeritud rukkilille kuju koos leinapisaratega, kuid pärast mälestusmärgi teisaldamist 2006. a veestüsteem enam ei tööta.

[32] Murtud Rukkilille märgi omistamise ja kandmise kord sätestati ametlikult mõned aastad hiljem (Riigi Teataja 2004).

Nagu ülal mainitud, oli märgisaajate seas ka Enno Uibo, kelle initsiatiivil Murtud Rukkilille Ühing loodi. 2014. aastal, märtsiküüditamise 65. aastapäevaks lõi MRÜ enda Rukkilillemärgi, millel rukkilille sümbol on kombineeritud teise levinud massirepressioonide sümboli – raudteega. Märki tutvustavas tekstis seotakse see rukkilillekujutise kaudu otseselt Murtud Rukkilille märgiga (MRÜ 2014).

Teine võimas sümbol, mida MRÜ kasutab, on (eesti) kodu. Kodu teema aktualiseerus MRÜ mälestustegevuses Mõniste memoriaalkompleksi avamisega. Ülal selgitasime, et Mõniste memoriaali rajamisel avaldub MRÜ esimehe Eino Uibo individuaalne roll kõige laiaulatuslikumalt: ta andis mälestustegevuse teenistusse oma eraomandi ning kujundas memoriaali keskse monumendi inspireerituna hävinud koduga seotud lapsepõlvemälestusest, luues sellega ühtlasi uue narratiivse ressursi MRÜ tegevuse jaoks.

Mõniste memoriaali avamisrituaalis³³ mälestati stalinlikke massiküüditamisi selle kaudu, mis repressioonide tulemusena kaotati – kodu. Kodu teema avanes rituaalis neljast aspektist. MRÜ patroon Urmas Reinsalu kõneles kodu individuaalsest dimensioonist – konkreetsest talust, mis küüditamise ja sellele järgneva sundkollektiviseerimise tulemusena hävitati. Vallavanem Tõnu Lindebergi kõne keskendus küüditamiste sotsiaalsele ulatusele ning pikaajalisele mõjule, mis väljendus tuhandete kodude tühjaks jäämises. Memoriaali avanud president Rüütli sõnavõtt oli pühendatud kodu tähenduse rahvuslikule järjepidevusele, iseäranis Teise maailmasõja eelse ning taasiseseisvumisaegse kodu suhetele. Enno Uibo omakorda tõi sisse kodu kultuurilis-mütoloogilise dimensiooni, rõhutades eesti kodu muistset päritolu ning kodu katkestusi ja järjepidevusi eestlaste ajaloos, mida märgistavad võõrvõimude vallutused. Memoriaali avamise kõnede analüüs osundab, et *kodu* kui rahvusliku diskursuse üks võtmelement võimaldab nii ohvri (kodu kaotus) kui kangelase/märtri (kodu kaitse) positsiooni ning on laia kasutusplaauga: kodu teema rakendub edukalt nii konkreetsete ajalooliste asjaolude kui ka ajatus, mütoloogilises kontekstis. Kodu teemat on MRÜ hiljem edasi arendanud koostöös teiste kodanikualgatustega (nt Tipuvaldade koostöö) ning sidunud kodu teema kaudu varasemaid komemoratsiooniaktsioone ja jooksvaid tähtpäevi. Näiteks 2004. aastal püstitatud mälestusmärk „Telefon“ seoti 2014. aastal kodu teema kaudu hetkel aktuaalse Vabadussõja komemoratsiooniga (Lauritsapäeval 2014).

Eesti kodu teema MRÜ ja Enno Uibo tõlgenduses toetub omakorda ühele eesti kultuuri tüvitekstidest – rahvuseeposele „Kalevipoeg“. „Kalevipojast“ on inspireeritud MRÜ tunnuslaul (A.V. 2003). Mõniste memoriaali avamisel tsiteeriti selle ridu „Siia Kalev kodu rajas, Linda koldes süütas halud, alguse sai Eesti rahva hõim“, mis rõhutas eesti kodu mütoloogilist dimensiooni ja järjepidevust. Uibo initsiatiivil 2007. aastal Mõniste memoriaalis avatud puuskulptuur „Peremees jõudis koju“ teeb samuti viiteid „Kalevipojale“, kasutades „Kalevi kojutuleku“ motiivi stalinlike massirepressioonide kontekstis: skulptuuril on tahvel kirjaga „Kaugelt, läbi vaevade aja, jõudis peremees koju“. Mütoloogilist dimensiooni rõhutab ka MRÜ tõlgendus: „Vanast hiietammest tehtud peremees sümboliseerib peremehe tagasitulekut Siberist“ (Uibo 2007). Skulptuuri seost rahvuseeposega rõhutab ka Enno ja Ere

[33] Rituaali analüüs põhineb ERMi välitöödel Terje Anepaio ja Maido Selgmäe 14. juunil 2006 Mõnistes salvestatud videomaterjalil (ERM V 510).

Uibo 2012. aastal välja antud küüditatute mälestuste kogumik „Kalevipoja lapsed“ (Uibo, Uibo 2012), mille kaanepildil on kompositsioon talu lagununud müüride vahel istuvast peremehest, taamal Siberi-teekonda sümboliseerivad raudteerööpad ja kõuepilvis taevas.

Rahvuseepos „Kalevipoeg“ kujutab endast tekstitraditsiooni, mis on intertekstuaalselt põimunud nii eliitkultuuri kui argitasandil. „Kalevipoja“ tekstitraditsiooni kestvus on ühelt poolt seletatav eepose tekstisestest omadustega: sarnased teemad ja motiivid korduvad eri variatsioonides, nende vahel tekib „lüüriline pinge“ (Laak 2003: 137) ning kerkivad esile ka uued tähendused. Teiselt poolt on eepose kultuurisituatsioonikeskne, isegi kultuuriideoloogiline ärakasutamine saatnud kogu „Kalevipoja“ retseptsiooni ärkamisajast peale (samas: 131). Ajalooteadvuse aspektist on eesti kultuuris „Kalevipojast“ mitu kihistust: 1930. aastatel oli Kalevipoeg tööka eestlase võrdkuju, 1950. aastatel rakendati Kalevipoeg sotsialistliku ülesehitustöö etteotsa (Uibo 1986). Kalevipoja vastane Sarvik on olnud nii „raudmees“ – ristirüütel – muistses vabadusvõitluses, fašistlik Saksamaa/Hitler Teises maailmasõjas kui Stalin ise. Eesti taasiseseisvumise aegsetes mälestustes on Sarviku kuju ühelt poolt kurjuse metafoor, teiselt poolt vaenuliku suurvõimu personifikatsioon Teise maailmasõja kontekstis. „Sarviku sulastele“ (Susi 1992) sortsidele viidatakse mälestustes erinevalt Heino Susi sõjaromaanist kohalike „punaste kaasajooksikute“ ja „punamõrtsukate“ tähenduses (vrd „Sortside saladused“ 1993–2001). Eesti rahvusluse jaoks on epos „Kalevipoeg“ mälestusmärk eesti rahvale ja võimalikule iseseisvale rahvusriigile (vt nt Petersen 2003; Talvet 2003). Rahvuseeposte kangelaiste iseloomuhooni on peetud 20. sajandi lõpu rahvusloome sümboliliseks ressursiks (Kruks 2004). Argitasandil seostub epos esmajoones rahvusliku iseseisvuse ideega, mida sümboolselt mõistetakse kui „kodus olemist“. Eepose retseptsioonis on talu ja kotutuleku motiivid uute tähenduste ja metafooride loome mõttes kõige mõjusamad.

Eesti rahvusluse armastatud Kalevi kojujõudmise kujundit on kasutatud ka 1990. aastatel kirjutatud elulugudes, et jutustada eesti rahva lugu 20. sajandi ajaloo keerdkäikudes. Neis tekstides väljendub eestlaste väikerahvalik identiteet, millega positsioneeritakse end suurriikide ja ideoloogiate mõjuväljas Teise maailmasõja kontekstis. Samuti antakse Nõukogude okupatsiooni perioodile Eestis *rahvusliku katkestuse* tähendus, millega ühtaegu rõhutatakse riikliku ja rahvusliku järjepidevuse ideed – kui Kalev on koju jõudnud. (Kõresaar 2006)

MRÜ narratiivne praktika asetub ühelt poolt nõukogudejärgse mäletamiskultuuri konteksti, kuid teiselt poolt on sellel ka tugev personaalne tähendus MTÜ juhi jaoks. „Kalevipoja“ sõjaeelne väljaanne³⁴ oli üks neist vähestest emakeelsetest raamatutest, mis Uibole lapsena Siberis kättesaadav oli:

Ta vist oli Siberis mul ka üks vähestest raamatutest, mis mulle kätte puutus. [...] See oli kellelgi kaasas, nii et eestikeelseid raamatuid oli võrdlemisi vähe ja ma olin hirmus lugemise hädaline ja ma isegi jonnisin vahepeal, kui ma ei saanud midagi lugeda. Kuskilt siis toodi mulle paariks päevaks seda lugeda. [...] Ja sealt jäi siis, et „Laena mulle kannelt“.

[34] Eesti Kirjanduse Selts andis eepose „Kalevipoeg“ spetsiaalselt selle trüki jaoks loodud Kristjan Raua illustatsioonidega ja Hando Mugasto kujunduses välja 1935. aastal eesti raamatu aasta puhul. See oli „Kalevipoja“ viies trükk alates esmailumumisest 1857.

MRÜ narratiivsest praktikast nähtub, kuidas rukkilille ja eesti kodu teemadele ning rahvuseepose kui mäluks (Nora 1989) motiividele tuginedes luuakse teise, hilisema mäluks – stalinlike massirepressioonide – tähendust. Analüüs osundas ka sellele, et organisatsiooni narratiivsel praktikal on konkreetset personaalsed trajektoolid: repertuaarivalikut on mõjutanud otsustaja-indiviidi enda repressioonikogemus ja kultuuriline kapital.

Kokkuvõte

Käesolev artikkel analüüsis 2004. aastal loodud Murtud Rukkilille Ühingu mälestustegevuse kaudu, kuidas kodanikualgatuslikus komemoratsioonis põimuvad individuaalne, sotsiaalne, poliitiline ja kultuuriline pool. Uudsenähtu esile indiviidi rolli ja tegususe komemoratsiooniprotsessis. Lähtusime sellest, et kodanikualgatuslikus mälestustegevuses peavad vähesed eestvedajad võtma mitmeid erinevaid rolle ning arendama lisakompetentse, et organisatsioonide komemoratiivseid ülesandeid täita ning neile ühiskonnas kandepinda leida. MRÜ kauaaegse esimehe Enno Uibo tegevust analüüsid näitasime, et komemoratsiooniväljal toimuvat indiviidi võib käsitleda kui kultuuriproduktset ja -vahendajat, kes täidab situatsioonile vastavalt tervet rida rolle, kohandudes muutuvate tingimustega ning improviseerides vastavalt olukorrale. Organisatsiooni mälestustegevuse edukus sõltub suurel määral otsustaja-indiviidi kasutada olevatest materiaalistest ja mittemateriaalistest ressurssidest ning tema argiloomingulisusest. MRÜ narratiivset praktikat analüüsid näitasime, et komemoratsiooniprotsessis kasutatavate sümbolite valik toetub nii varasemale kollektiivsele mälestamispraktikale ja rahvusliku tekstikogukonna ressurssidele kui otsustaja-indiviidi kultuurilisele kapitalile ja minivikukogemusele.

Allikad

ERM V = ERMi videoarhiiv 510.
Intervjuu (2012) ja välitöömärkmek (2006–2008, 2010).

Kirjandus

- Anepaio, Terje 2003a. Boundaries in the Soviet Society – the Case of the Repressed. – Teppo Korhonen, Helena Ruotsala, Eeva Uusitalo (ed.). *Making and Breaking of Borders. Ethnological Interpretation, Presentation, Representation*. Helsinki: Finnish Literature Society, 67–78.
- Anepaio, Terje 2003b. Eesti mäletab!? Repressiooniteema retseptioon Eesti ühiskonnas. – Ene Kõresaar, Terje Anepaio (toim) *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive. Studia Ethnologica Tartuensia* 6. Tartu Ülikool: Tartu Ülikooli Kirjastus, 206–230.
- Assmann, Aleida 2006. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C. H. Beck.

- A.V. 2003. Kalevi pärandus. – *Rukkilill*. Murtud Rukkilille Ühingu Teataja 2: 6. <http://www.rukkilill.ee/infolehed/rukkilill2.pdf> (viimati külastatud 19.2.2015).
- Bardone, Ester 2013. *My Farm is My Stage: A Performance Perspective on Rural Tourism and Hospitality Services in Estonia*. Dissertationes ethnologiae Universitatis Tartuensis 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Born, Georgina 2010. The Social and the Aesthetic: For a Post-Bourdieuian Theory of Cultural Production. – *Cultural Sociology* 4 (2): 171–208.
- Bourdieu, Pierre 1984. *Distinction: a Social Critique of the Judgement of Taste*. Translated by Richard Nice. Cambridge: Harvard University Press.
- Edensor, Tim; Deborah Leslie, Steve Millington, Norma Rantisi (eds.) 2010. *Spaces of Vernacular Creativity: Rethinking the Cultural Economy*. London; New York: Routledge.
- Eesti Ekspress 1999 = Küüditamine jätab rahva külmaks. – *Eesti Ekspress*, 25.3. 1999.
- Eesti Naine 2006. – *Rukkilill*. Murtud Rukkilille Ühingu Teataja 8: 4. <http://www.rukkilill.ee/infolehed/rukkilill8.pdf> (viimati külastatud 26.2.2015)
- Giesen, Bernhard 2004. Noncontemporaneity, Asynchronicity and Divided Memories. – *Time & Society* 13 (1): 27–40.
- Ginsburg, Faye 1991. Indigenous Media: Faustian Contract or Global Village? – *Cultural Anthropology* 6 (1): 92–112.
- Gundelach, Peter 1979. Grass Roots Organisations. – *Acta Sociologica* 22 (2): 187–189.
- Godart, Frédéric C.; Ashley Mears 2009. How Do Cultural Producers Make Creative Decisions? Lessons from the Catwalk. – *Social Forces* 88 (2): 671–692.
- Harro-Loit, Halliki; Anu Pallas 2013. Temporality and Commemoration in Estonian Dailies. – Halliki Harro-Loit, Katrin Kello (ed.). *The Curving Mirror of Time*. Tartu: Tartu University Press, 17–58.
- Jeletsky, Imbi 1989. Valukivid Eestimaa südames. – *Rahva Hääl*, 19.5.
- Kansteiner, Wulf 2010. Memory, Media and *Menschen*: Where is the Individual in Collective Memory Studies? – *Memory Studies* 3 (1): 3–4.
- Kiiver, Kai 2012. Tipuvaldade koostöö jätkub. Eesti elu. – Delfi, 30.10. <http://eestielu.delfi.ee/archive/article.php?id=65182896> (viimati külastatud 29.1.15)
- Kirsman, Enn 2003. Riigikogu Põhiseaduskomisjoni esimees Urmas Reinsalu külastas Kuusalu. – *Rukkilill*. Murtud Rukkilille Ühingu Teataja 2: 3. <http://www.rukkilill.ee/infolehed/rukkilill2.pdf> (viimati külastatud 22.4.2015).
- Kuusalus on... 2004 = Kuusalus on nüüd roostes telefoniga mälestusmärk. – *Sõnumitooja* 24, 16. juuni 2004.
- Kruks, Sergei 2004. The Latvian Epic Lāčplēsis: Passe-partout Ideology, Traumatic Imagination of Community. – *Journal of Folklore Research* 41 (1): 1–32.
- Kõresaar, Ene 2006. Kollektives Gedächtnis und nationale Textgemeinschaft im postsowjetischen Estland: Ein Beispiel über die intertextuelle Verwendung des Nationalepos “Kalevipoeg” in den estnischen Lebensgeschichten. – Hans-Hermann Bartens, Klaus Röhrborn, Klaus Sagaster, Eberhard Winkler (Hrsg.). *Ural-Altäische Jahrbücher. Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung. Neue Folge*, Bnd. 20. Wiesbaden: Harrassowitz, 101–124.
- Kõresaar, Ene 2011. Introduction. Remembrance cultures of World War II and the Politics of Recognition in Post-Soviet Estonia: Biographical Perspectives. – Ene Kõresaar (ed.). *Soldiers of Memory: World War II and its Aftermath in Estonian Post Soviet Life Stories*. New York, Amsterdam: Rodopi, 1–34.
- Kõresaar, Ene; Kristiina Müür, Tiit Kreegipuu 2013. Journalistic Commemoration of the Molotov-Ribbentrop Pact in Estonia 1989–2009. – Halliki Harro-Loit, Katrin Kello (ed.). *The Curving Mirror of Time*. Approaches to Culture Theory Series 2. Tartu: Tartu University Press, 93–114.

- Laak, Marin 2003. Monument vs alustekst: „Kalevipoja“ retseptioonist ja intertekstuaalsusest. – Kristin Kuutma (koost), Tiina Saluvere (toim). *Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat* 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 129–142.
- Laupäeval möödub 10 aastat Paide Murtud rukkilille mälestuskivi avamisest. 11.06.2014. Paide linna kodulehekül. http://www.paide.ee/index.php/uudised-ja-suendmused/suendmused?article_id=7242&page=312&action=article& (viimati külastatud 30.1.2015).
- Lauristin, Marju; Peeter Vihalemm 1997. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997). – Marju Lauristin, Peeter Vihalemm, Karl-Erik Rosengren, Lennart Weibull (eds.). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press, 73–126.
- Lauritsapäeval 2014 = Lauritsapäeval mälestati represseerituid. MRÜ Koduleht. <http://www.rukkilill.ee/malestati-represseerituid/> (viimati külastatud 19.2.2015).
- Mahon, Maureen 2000. The Visible Evidence of Cultural Producers. – *Annual Review of Anthropology* 29: 467–492.
- Margry, Peter Jan; Cristina Sánchez-Carretero 2011. Rethinking Memorialization: The Concept of Grassroots Memorials. – Peter Jan Margry, Cristina Sánchez-Carretero (eds.). *Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Death*. Oxford: Berghahn, 1–48.
- Misztal, Barbara A. 2003. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press.
- MRÜ 2014 = *Rukkilill*. Murtud Rukkilille Ühingu Teataja 20. <http://www.rukkilill.ee/infolehed/rukkilill20.pdf> (viimati külastatud 19.2.2015).
- Mälestusmärk Rukkilill – Tartu Memento sümbolehitis. Tartu Memento Koduleht. <http://tartumemento.ee/> (viimati külastatud 19.2.2015).
- Müür, Kristiina 2015. Politics of Memory and Journalism's Memory Work: Changes of Commemoration Practices of the Molotov-Ribbentrop Pact in the Estonian and Russian Press 1989–2014. Magistritöö. Tartu Ülikooli Euroopa Kolledž.
- Negus, Keith 2002. The Work of Cultural Intermediaries and the Enduring Distance between Production and Consumption. – *Cultural Studies* 16 (4): 501–515.
- Nixon, Sean; Paul du Gay 2002. Who Needs Cultural Intermediaries. – *Cultural Studies* 16 (4): 495–500.
- Nora, Pierre 1989. Between Memory and History: *Les Lieux de Memoire*. – *Representations* 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory, 7–24.
- Ollick, Jeffrey 2007. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge.
- Oll, Aadu. Meenutusi Memento Liidu algusaastatest. <http://www.memento.ee/malestusi/meenutusi-memento-liidu-algusaastatest/> (viimati külastatud 10.2.2015).
- Petersen, Peter 2003. Kalevipoeg tänapäeval – ühe tulevase Euroopa kultuuri *document human*: psühholoogilis-antropoloogilisi aspekte. – *Akadeemia* 12: 2559–2591.
- Pettai, Eva-Clarita 2011. Establishing “Holocaust Memory” – A Comparison of Estonia and Latvia. – Oliver Rathkolb, Imbi Sooman (ed.). *Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome – Historical Memory Culture in the Enlarged Baltic Sea Region and its Symptoms Today*. Zeitgeschichte im Kontext 4. Vienna: V & R unipress, Vienna University Press, 159–174.
- Postimees 15.3.2013 = Männik: tähtsaim küsimus topeltkodakondsuse juures on emotsionaalne side riigiga. – *Postimees* 15.3.2013. <http://www.postimees.ee/1104326/mannik-tahtsaim-kusimus-topeltkodakondsuse-juures-on-emotsionaalne-side-riigiga> (viimati külastatud 22.4.2015).
- Rahi-Tamm, Aigi; Andres Kahar 2009. The Deportation Operatsion „Priboi“ in 1949. – *Estonia since 1944: Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes*

- Against Humanity*. Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity, 429–460.
- Reabilitatsija 2000 = A. H. Артизов, Ю. В. Сигачев, В. Г. Хлопов, И. Н. Шевчук (sost.) *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы 2000*. В 3-х томах. Том 1. Март 1953 – февраль 1956. Москва: МФД.
- Riigi Teataja 2004 = Murtud Rukkilille märgi andmise ning kandmise kord ja Murtud Rukkilille märgi kirjeldus. – *Riigi Teataja I* 2004, 78, 531. <https://www.riigiteataja.ee/akt/813584> (viimati külastatud 19.2.2015).
- Roop, Katrin 2009. Rukkilille päev Eesti kodu mälestuskompleksis. – *Rukkilill*. Murtud Rukkilille Ühingu Teataja 14: 4. <http://www.rukkilill.ee/infolehed/rukkilill14.pdf> (viimati külastatud 26.3.2015).
- Salum, Vello 2004. Kommunistliku genotsiidi ohvrite memoriaal Pilstveres. – *Kultuur ja Elu* 3: 62–63.
- Schwartz, Barry 1996. Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II. – *American Sociological Review* 61 (5): 908–927.
- Smith Maguire, Jennifer 2014. Bourdieu on Cultural Intermediaries. – Jennifer Smith Maguire, Julian Matthews (eds.) *The Cultural Intermediaries Reader*. Los Angeles; London; New Dehli; Singapore; Washington DC: Sage, 15–33.
- Smith Maguire, Jennifer; Juliana Matthews (eds.) 2014. *The Cultural Intermediaries Reader*. Los Angeles; London; New Dehli; Singapore; Washington DC: Sage.
- Sortside saladused I–XII*. 1993–2001. Mati Arold (toim). [Tartu]: Tungal.
- Susi, Heino 1992. *Sarviku sulased: tõsieluromaan*. Tallinn: Faatum.
- Talvet, Jüri 2003. Kalevipoeg, a Great European Epic. – *Estonian Literary Magazine* 17, autumn.
- Tamm, Marek 2012. Kadunud aja otsingul. Taasiseseisvunud Eesti mälu poliitikast. – *Monumentaalne ajalugu. Loomingu Raamatukogu* 28–30. Tallinn: SA Kultuurileht, 130–159.
- Tartu Memento. <http://www.tartumemento.ee> (viimati külastatud 26.3.2015).
- Uibo, Enno 2006. Mälestuskompleks „Eesti kodu“. – *Estonian World Review*, 14. juuli. <http://www.eesti.ca/?op=article&articleid=13716> (viimati külastatud 29.1.15).
- Uibo, Enno; Ere Uibo (koost) 2012. *Kalevipoja lapsed. Jutte siit ja Siberist*. Tallinn [Kuusalu]: Murtud Rukkilille Ühing.
- Uibo, Ere 2007. Peremehe tagasitulek. – *Rukkilill*. Murtud Rukkilille Ühingu Teataja. 9: 4.
- Uibo, Ere 2008. Rukkilille päev. – *Rukkilill*. Murtud Rukkilille Ühingu Teataja 12: 1–2. <http://www.rukkilill.ee/infolehed/rukkilill12.pdf> (viimati külastatud 26.3.2015).
- Uibo, Udo 1986. Küll siis Kalev jõuab koju! (Enn Vetemaa abiga). – *Keel ja Kirjandus* 6: 342–350.
- Vabariigi Presidendi Kantselei 2001. Vabariigi Presidendilt sai Murtud Rukkilille märgi 10 000 võõrvõimu ohvrit. – *Ametlikud Teated 1992–2001*. <http://vp1992-2001.president.ee/est/ateated/AmetlikTeade.asp?ID=4864> (viimati külastatud 19.2.2015).
- Vaikimise väraval. Kooliõpilaste kogutud mälestusi küüditamisest* 2001. Krista Mõisnik, Eneken Helme (toim). Tallinn: Tänapäev.
- Welzer, Harald 2002. *Das kommunikative Gedächtnis: eine Theorie der Erinnerung*. München: C. H. Beck.
- Wertsch, James V. 2009. Blank Spots in History and Deep Memory: Revising the Official Narrative of the Molotov-Ribbentrop Pact. – Ene Kõresaar, Epp Lauk, Kristin Kuutma (eds.) *The Burden of Remembering: Recollections and Representations of the 20th Century*. Helsinki: Finnish Literature Society, 37–56.
- Winter, Jay 2010. Introduction. The Performance of the Past: Memory, History, Identity. – Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter (eds.) *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 11–34.

Ene Kõresaar, etnoloogiadoktor, TÜ etnoloogia dotsent. Peamised uurimisteedad: elulood ja suuline ajalugu, kultuurimälu ja omaeluloolisuse suhted, nõukogude argielu ning 20. sajandi mäletamise protsessid järelnõukogude ühiskonnas.

Terje Anepaio, MA (etnoloogia), ERMi teadur-kuraator. Uurinud stalinlikes repressioonides kannatanute mälutööd järelnõukogude ühiskonnas. Maido Selgmäega on valminud dokumentaalfilm „Meie mäletame! Meie mälestame!“ (ERM, 2011).

Summary: The Role of the Individual in Memorial Practices Based on Civil Initiative: The Commemoration of Stalinist Mass Repressions in the 21st Century

Ene Kõresaar, Terje Anepaio

The commemoration of Stalinist repressions is one of the core motifs of the Estonian national post-Soviet narrative. It occupies a central place in both the national calendar and the history textbooks, in the monumental landscape and historical expositions in museums. It retains its newsworthiness in the reporting on commemorative days, and public speakers at all levels are used to making references to Soviet-era suffering when talking about the present day.

This article analyses the commemorative practices for the mass deportations (June deportations in 1941 and March deportations in 1949) in Estonia in the early 21st century, based on the example of the Murtud Rukkilille Ühing (Broken Cornflower Association), an organisation of repression victims created in 2003. The association has established the following goals: focusing attention and defending the interests of repression victims, and collecting and preserving the memories of repression.

This analysis is based on the following: the material collected in the course of fieldwork in 2006–2008, and 2010; the media reporting on the activities of the Murtud Rukkilille Ühing (MRÜ) starting in 2004; the information published on the association's website and in its newsletter; and the author's interview with Enno Uibo, the founder and chairman of the association.

This article uses the commemorative activities of the MRÜ to analyse how the individual, social, political and cultural are all intertwined in the civil-initiative-based commemorations. A new aspect that we are exploring is the role and activity of individuals in the commemoration process. We proceed from the fact that the few activists involved in civil-initiative-based commemorative activities must assume many roles and develop supplementary skills in order to perform the organisations' commemorative assignments, and garner support for them in society. Analysing the activities of Enno Uibo, the long-time chairman of the MRÜ, we show that the individual active in the commemoration field can be viewed as a cultural producer and mediator who performs a whole series of different roles based on the situation by adapting to changing circumstances and improvising based on the situation. The success of the organisation's commemorative activities depends to a great ex-

tent on the decision-making individual's available material and non-material resources and his or her down-to-earth creativity. Analysing the MRÜ's narrative practices, we show that the choice of symbols used in the commemorative process is supported by both prior collective commemorative practices and the resources of the national text community, as well as the cultural capital and past experiences of the decision-making individuals.

Резюме: О роли индивида в гражданском начинании в мемориальных практиках: коммеморация сталинских массовых репрессий в XXI веке

Эне Кыресаар, Терье Анепайо

Воспоминание о сталинских репрессиях это один из стержневых мотивов постсоветского национального нарратива Эстонии. Это занимает центральное место как в государственном календаре, так учебниках истории, как в монументальном ландшафте, так и музейных исторических экспозициях; это все еще заслуживает первой строки в новостях в современной журналистике, и публичные ораторы на любом уровне привыкли ссылаться на страдания советских времен в соотношении с современностью. Данная статья анализирует практики памяти о сталинских массовых репрессиях (июньская депортация 1941 года и мартовская депортация 1949 года) на примере одной созданной в начале XXI века организации репрессированных, основанного в 2003 году Общества сломанного василька (эст. Murtud Rukkilille Ühing). Основной целью своей деятельности общество поставило объединение и защиту интересов репрессированных лиц, а также сбор и сохранение воспоминаний о репрессиях.

Представленный анализ основывается на полевых материалах в 2006–2008 и 2010 годах, отражениях в медиа деятельности Общества сломанного василька, начиная с 2004 года, материалах, опубликованных на домашней странице Общества и информационной газете Василек (эст. Rukkilill), а также интервью авторов с основателем и председателем Общества Энно Уйбо.

Данная статья анализирует через мемориальную деятельность Общества сломанного василька то, как в коммеморации гражданского начинания переплетаются индивидуальное, социальное, политическое и культурное. В качестве новшества мы выделяем роль и активность индивида в процессе коммеморации. Исходим из того, что в основанной по принципу гражданского начинания мемориальной деятельности, немногочисленные инициаторы для того, чтобы выполнить коммеморативные задачи организаций и найти для них основу в обществе должны брать на себя несколько ролей и развивать дополнительные умения. Анализируя деятельность бывшего на протяжении долгих лет председателем Общества Энно Уйбо, мы показываем, что действующего на поле коммеморации индивида можно рассматривать как продуцента культуры и посредника, который выполняет в соответствии с ситуацией целый ряд различных ролей, приспосабливаясь к меняющимся условиям и импровизируя в соответствии с ситуацией. Успешность мемориальной деятельности организации в большой мере зависит от материальных и нематериальных ресурсов, которые имеются в пользовании у принимающего решения индивида и его навыка повседневного творчества. Анализируя нарративную практику Общества, мы показываем, что выбор используемых в процессе

коммеморации символов опирается как на предыдущие коллективные мемориальные практики, и ресурсы национальных общинных текстов, так и культурный капитал, и прошлый опыт принимающего решения индивида.